JARAYONLI KALKULYATSIYA USULINING MOHIYATI VA QO‘LLANILISH SOHALARI

B.F. Boronov
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti
Buxgalteriya xisobi kafedrasi, iqtisodiyot fanlari doktori(DSc),
Professor vazifasini bajaruvchi

U.M. Kucharov
Samarqand iqtisodiyot va servis instituti talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.20019970

Annotatsiya

Ushbu maqolada jarayonli kalkulyatsiya usulining iqtisodiy mazmuni, uning ishlab chiqarish xarajatlarini shakllantirish va taqsimlashdagi o‘rni hamda amaliy qo‘llanilish mexanizmlari tahlil qilinadi. Jarayonli kalkulyatsiya uzluksiz ishlab chiqarish jarayonlariga ega bo‘lgan tarmoqlarda mahsulot tannarxini bosqichma-bosqich aniqlash imkonini beruvchi muhim boshqaruv hisobi vositasi sifatida ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda ushbu usulning an’anaviy kalkulyatsiya yondashuvlaridan farqli jihatlari, xarajatlarni nazorat qilishdagi samaradorligi hamda qaror qabul qilish jarayoniga ta’siri yoritilgan. Shuningdek, uning sanoat korxonalari, kimyo, oziq-ovqat va qayta ishlash tarmoqlarida qo‘llanilish tajribalari umumlashtirilgan. Natijada jarayonli kalkulyatsiya usuli korxona moliyaviy barqarorligini ta’minlash va resurslardan oqilona foydalanishda muhim instrument ekanligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: Jarayonli kalkulyatsiya, tannarx, xarajatlar hisobi, ishlab chiqarish jarayoni, boshqaruv hisobi, uzluksiz ishlab chiqarish, iqtisodiy tahlil, xarajatlarni taqsimlash, korxona samaradorligi, moliyaviy boshqaruv.

Kirish

Zamonaviy iqtisodiyot sharoitida korxonalarda ishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri hisoblash va ularni samarali boshqarish masalasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, uzluksiz ishlab chiqarish jarayoniga ega bo‘lgan tarmoqlarda mahsulot tannarxini aniq belgilash korxonaning raqobatbardoshligini ta’minlashda asosiy omillardan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan jarayonli kalkulyatsiya usuli ishlab chiqarish xarajatlarini bosqichma-bosqich hisobga olish va ularni tegishli mahsulot birligiga taqsimlash imkonini beruvchi muhim hisob tizimi sifatida e’tirof etiladi.

Jarayonli kalkulyatsiya usuli asosan ishlab chiqarish jarayoni uzluksiz davom etadigan, mahsulotlar bir xil yoki standartlashtirilgan ko‘rinishda ishlab chiqariladigan tarmoqlarda qo‘llaniladi. Bunday sharoitda xarajatlarni individual mahsulot bo‘yicha emas, balki umumiy jarayonlar kesimida hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa korxona boshqaruvida aniqlikni oshirish, resurslardan samarali foydalanish hamda moliyaviy natijalarni real baholash imkonini beradi.

Mazkur maqolada jarayonli kalkulyatsiya usulining iqtisodiy mohiyati, uning hisob yuritish tizimidagi o‘rni hamda amaliy qo‘llanilish sohalari tahlil qilinadi. Shuningdek, ushbu usulning an’anaviy kalkulyatsiya yondashuvlariga nisbatan afzalliklari va cheklovlari yoritilib, ishlab chiqarish samaradorligini oshirishdagi roli ilmiy asosda ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot jarayonida mavjud nazariy qarashlar va amaliy tajribalar umumlashtirilib, korxona boshqaruvida ushbu usuldan foydalanishning dolzarbligi asoslab beriladi.

Asosiy qism

Jarayonli kalkulyatsiya usuli boshqaruv hisobi tizimining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, u ishlab chiqarish xarajatlarini mahsulotning alohida birligiga emas, balki ishlab chiqarish jarayonlari yoki bosqichlari bo‘yicha hisobga olishga asoslanadi. Ushbu yondashuv asosan uzluksiz yoki massaviy ishlab chiqarish jarayoniga ega korxonalarda qo‘llaniladi. Bunday sharoitda mahsulotlar bir xil standartda

ishlab chiqarilgani sababli, har bir mahsulotni alohida hisoblash emas, balki umumiy jarayon xarajatlarini taqsimlash iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Jarayonli kalkulyatsiya usulining asosiy mohiyati shundan iboratki, ishlab chiqarish bir necha ketma-ket bosqichlarga bo‘linadi va har bir bosqichda sarflangan xarajatlar alohida hisobga olinadi. So‘ngra ushbu xarajatlar ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmiga nisbatan taqsimlanadi. Natijada bir birlik mahsulotning o‘rtacha tannarxi aniqlanadi. Bu jarayon korxona rahbariyatiga ishlab chiqarish samaradorligini baholash, ortiqcha xarajatlarni aniqlash va ularni qisqartirish bo‘yicha aniq qarorlar qabul qilish imkonini beradi.

Amaliyotda jarayonli kalkulyatsiya usuli bir nechta bosqichda amalga oshiriladi. Dastlab, har bir ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo‘lgan to‘g‘ridan-to‘g‘ri va bilvosita xarajatlar yig‘iladi. Keyingi bosqichda ishlab chiqarish jarayonida tugallanmagan mahsulotlar hajmi aniqlanadi va ular ekvivalent birliklarga keltiriladi. Bu bosqich muhim ahamiyatga ega, chunki ishlab chiqarish doimiy jarayon bo‘lgani sababli barcha mahsulotlar bir vaqtning o‘zida to‘liq tayyor bo‘lmasligi mumkin. So‘nggi bosqichda umumiy xarajatlar ishlab chiqarilgan ekvivalent mahsulotlar soniga bo‘linib, o‘rtacha tannarx hisoblanadi.

Jarayonli kalkulyatsiya usuli bir qator afzalliklarga ega. Birinchidan, u ishlab chiqarish xarajatlarini soddalashtirilgan va tizimli shaklda hisoblash imkonini beradi. Ikkinchidan, ushbu usul katta hajmdagi bir xil mahsulot ishlab chiqariladigan korxonalarda hisob-kitob jarayonini tezlashtiradi. Uchinchidan, u boshqaruv qarorlarini qabul qilishda aniqlikni oshiradi, chunki har bir ishlab chiqarish bosqichining samaradorligi alohida tahlil qilinishi mumkin.

Shu bilan birga, jarayonli kalkulyatsiya usulining ayrim cheklovlari ham mavjud. Masalan, mahsulotlar xilma-xil bo‘lgan yoki individual buyurtmalar asosida ishlab chiqariladigan korxonalarda ushbu usul unchalik samarali emas. Bundan tashqari, ekvivalent birliklarni aniqlash jarayoni ba’zan murakkab bo‘lib, hisob-kitoblarda taxminiylik darajasini oshirishi mumkin. Bu esa natijalarning aniqligiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi.

Jarayonli kalkulyatsiya usuli ko‘proq kimyo sanoati, oziq-ovqat sanoati, neftni qayta ishlash, to‘qimachilik va metallurgiya kabi tarmoqlarda keng qo‘llaniladi. Ushbu sohalarda mahsulotlar uzluksiz ishlab chiqariladi va bir xil standartlarga ega bo‘ladi. Shu sababli xarajatlarni jarayonlar bo‘yicha taqsimlash iqtisodiy jihatdan eng maqbul yondashuv hisoblanadi. Masalan, oziq-ovqat sanoatida un, yog‘ yoki shakar ishlab chiqarish jarayonlari bir necha bosqichdan o‘tadi va har bir bosqichda xarajatlarni alohida hisoblash umumiy tannarxni aniqroq aniqlashga yordam beradi.

Bundan tashqari, jarayonli kalkulyatsiya usuli korxonalarda resurslardan samarali foydalanishni ta’minlashga xizmat qiladi. Xarajatlarni bosqichma-bosqich tahlil qilish orqali qaysi jarayonda ortiqcha sarf-xarajat mavjudligi aniqlanadi va uni optimallashtirish bo‘yicha choralar ko‘riladi. Bu esa nafaqat tannarxni kamaytiradi, balki korxonaning umumiy rentabelligini ham oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, jarayonli kalkulyatsiya usuli ishlab chiqarish xarajatlarini boshqarishning muhim vositasi bo‘lib, u ayniqsa uzluksiz ishlab chiqarish tizimiga ega korxonalarda yuqori samaradorlikni ta’minlaydi. Ushbu usul orqali olingan ma’lumotlar korxona rahbariyatiga iqtisodiy jihatdan asoslangan qarorlar qabul qilish imkonini beradi hamda ishlab chiqarish jarayonlarini yanada optimallashtirishga xizmat qiladi.

Xulosa

Jarayonli kalkulyatsiya usulini o‘rganish va tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, u uzluksiz ishlab chiqarish tizimiga ega korxonalarda xarajatlarni aniq va bosqichma-bosqich hisoblash imkonini beradigan samarali boshqaruv vositasi hisoblanadi. Ushbu yondashuv orqali ishlab chiqarish jarayonining har bir bosqichida yuzaga keladigan xarajatlarni tizimli tarzda jamlash va ularni tayyor mahsulotga adolatli taqsimlash mumkin bo‘ladi. Natijada korxona rahbariyati real tannarxni aniqlash, ortiqcha xarajatlarni tezkor aniqlash va ularni qisqartirish bo‘yicha asosli qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shu bilan birga, jarayonli kalkulyatsiya usuli ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga xizmat qilib, resurslardan foydalanish darajasini optimallashtiradi va moliyaviy natijalarni aniqroq baholashga yordam beradi. Tahlillar asosida shuni aytish mumkinki, ushbu usul ayniqsa kimyo, oziq-ovqat, neftni qayta ishlash va yengil sanoat kabi sohalarda yuqori natija beradi, chunki bu tarmoqlarda mahsulotlar

standartlashgan va uzluksiz ishlab chiqariladi. Amaliy taklif sifatida korxonalarda jarayonli kalkulyatsiya tizimini yanada samarali joriy etish uchun zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni kengaytirish, ekvivalent birliklarni aniqlash metodikasini takomillashtirish hamda har bir ishlab chiqarish bosqichini alohida monitoring qilish tizimini yo‘lga qo‘yish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bundan tashqari, xodimlarning hisob-kitob va tahlil qilish bo‘yicha malakasini oshirish ham muhim ahamiyatga ega, chunki usulning aniqligi va samaradorligi bevosita inson omiliga bog‘liqdir. Umuman olganda, jarayonli kalkulyatsiya usuli korxona moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini ta’minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hasanov, B. A. (2018). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
2. Hasanov, B. A., & G‘aniyev, Z. U. (2018). Boshqaruv hisobi (o‘quv qo‘llanma). Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.
3. Hasanov, B. A., & Xashimov, A. A. (2013). Boshqaruv hisobi. Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
4. Igamov, H. Sh. O., & Narzullayeva, O. Q. (2025). Baholash va kalkulyatsiya. Ilm fan xabarnomasi. Samarqand iqtisodiyot va servis instituti.
5. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi. (2013). Buxgalteriya hisobi va boshqaruv hisobi asoslari. Toshkent: O‘quv qo‘llanma.